

УДК 343.9

Д. І. Перепелиця

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ПРИЗОНІЗАЦІЇ

Розглянуто проблеми індивідуальної профілактики призонізації. Обґрунтовано, що індивідуально-виховну роботу доцільно розгорнути на основі всебічного вивчення особистості засудженого, що має включати соціально-демографічну, морально-психологічну, медичну, кримінологічну інформацію про нього. Запропоновано до застосування в процесі психокорекційної роботи методики психотерапії пізнавальних здібностей, конструктивістської терапії та когнітивних стратегій впливу на поведінку засуджених.

Ключові слова: призонізація, запобігання, індивідуально-виховна робота, психокорекція, засуджений.

Одним із найбільш суттєвих чинників детермінації рецидивної, професійної, пенітенціарної злочинності в Україні виступає призонізація як явище, що виражає негативні наслідки адаптації засудженого до умов відбування покарання у виді позбавлення волі, сприйняття ним елементів кримінальної субкультури, психологічного відчуження тощо. Завдяки відтворенню вказаних процесів відбувається поглиблення антисуспільних поглядів засудженого, а в низці випадків – і його кримінальна професіоналізація. Тому ефективна протидія призонізації має стати невід'ємною частиною системи кримінально-превентивних заходів у цілому.

Проблеми запобігання проявам призонізації порушувалися у працях В. Ф. Абрамкіна, Я. І. Гілінського, О. М. Джужи, О. Б. Демківа, Т. А. Денисової, В. М. Дрьоміна, М. З. Федевича, І. В. Цемки та деяких інших учених. Визнаючи достатньо високий науковий рівень наявних напрацювань, слід звернути увагу на відсутність дієвих рекомендацій, адаптованих до індивідуального рівня запобігання процесам призонізації особистості та їх припинення, чим і зумовлена актуальність теми цієї статті.

Метою статті є характеристика заходів індивідуальної профілактики призонізації та формування пропозицій щодо їх удосконалення.

Система індивідуальних заходів запобігання призонізації, з огляду на місце вказаного явища в механізмі криміногенної детермінації, має ґрунтуватися, на нашу думку, на основних положеннях теорії індивідуальної профілактики злочинної поведінки. Як слушно зазначають О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, під індивідуальною профілактикою зазвичай розуміють розробку та здійснення спеціальних заходів з виявлення та усунення детермінант злочинів, а також превентивного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки. В основі цієї діяльності лежить застосування спеціальних методів і прийомів, що відповідають принципам профілактики злочинів, знань та навичок регулювання соціальних

© Перепелиця Д. І., 2013

відносин виключно з метою виявлення та усунення причин і умов злочинів, установлення осіб, від яких можна очікувати скоєння злочинів, запобігання та припинення їх протиправної діяльності [1, с. 160].

Квінтесенцією вказаного рівня кримінально-превентивної діяльності є поєднання на стратегічно обґрунтованій і тактично виваженій платформі трьох векторів обструктивного впливу, спрямованих на особистість (потенційного злочинця чи жертви злочину), на зовнішнє мікросоціальне середовище, з елементами якого контактує конкретна особа, та на криміногенну ситуацію. Враховуючи специфіку формування обумовлених призонізацією негативних рис засудженого як під час відбування покарання у виді позбавлення волі (або перебування ув'язненого у СІЗО під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження), так і після звільнення з кримінально-виконавчої установи, індивідуальний вплив на нього варто додатково диференціювати на два періоди: пенітенціарна та постпенітенціарна індивідуальна профілактика призонізації.

Найбільш ефективною та прийнятною в кримінологічному аспекті є саме індивідуальна запобіжна діяльність, а не діяльність щодо припинення призонізації, адже її суб'єкти не стикаються з необхідністю подолання до певної міри сформованих і відносно стійких антисоціальних характеристик особистості засудженого. На цьому етапі важливо «перехопити» тактичну ініціативу інформаційного, психологічного впливу на особу, яка вперше потрапляє до місць позбавлення волі. Відповідальною в цьому аспекті виявляється робота із засудженим у 14-денний період його перебування на дільниці карантину, діагностики та розподілу виправної колонії. Відповідно до ст. 95 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджених, поміщених на дільницю карантину, діагностики і розподілу, піддають повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, а також первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню. За результатами медичного обстеження, первинної психодіагностики і психолого-педагогічного вивчення та на підставі кримінологічної, кримінально-правової характеристики на кожного засудженого складають індивідуальну програму соціально-виховної роботи, яку затверджує начальник колонії. При цьому ключовим елементом змістовного наповнення індивідуальної програми соціально-виховної роботи має бути якомога деталізованіша характеристика самого засудженого. Як зазначав із цього приводу Г. А. Аванесов, для так званого особистісного рівня характерні якості, зумовлені специфікою роботи з кожною конкретною людиною. На цьому рівні конкретизуються всі практичні висновки, що стосуються поведінки особистості. Однак, як би не відрізнялася природа загальної та індивідуальної профілактики, між ними завжди є внутрішній

зв'язок [2, с. 409]. Таким чином, важливо підкреслити, що не будь-яка інформація про особистість є важливою з точки зору запобігання поширенню на неї ефектів призонізації, а лише та, яка може свідчити про імовірні її реакції на стресогенні режимні умови ізоляції та вбудовування у неформальну систему відносин між засудженими з урахуванням норм, традицій і звичаїв кримінальної субкультури. Тобто така інформація повинна мати індивідуально прогностичний характер та, з огляду на механізм призонізації, включати відомості про:

- стать, вік, освіту, сімейний стан, трудовий стаж засудженого;
- стан фізичного здоров'я, а саме: наявність чи відсутність захворювань серцево-судинної системи, ендокринної системи, а також соціально небезпечних захворювань, у тому числі наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, туберкульозу, СНІДу, ВІЛ-інфекції, венеричних захворювань тощо; рівень та параметри вуглецевого та ліпідного обміну речовин, гормонального фону;

- функціонування вегетативної, соматичної, симпатичної та парасимпатичної нервової системи, наявність цереброваскулярної патології, що є причиною поступового наростання неврологічних і психічних розладів. Наразі доводиться констатувати, що, незважаючи на очевидну важливість цієї інформації для прогнозування особливостей адаптації особистості до умов позбавлення волі, а також соціальної ризикованості її поведінки, в тому числі й призонізації, на дільницях карантину, діагностики та розподілу її виявленню увага практично не приділяється. Інформацію відповідного спрямування отримують виключно шляхом первинного опитування. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне розгорнути на вказаних дільницях діяльність центрів діагностики патологій нервової системи, функціонування яких має ґрунтуватися на широкому використанні: а) неінвазивних методів дослідження церебральної гемодинаміки, які дали б можливість оцінити гемодинамічну значущість патогенетичних факторів порушення кровообігу, ступінь морфологічних змін, а також діапазон функціональних можливостей судинної системи головного мозку; б) ультразвукової доплерографії судин голови; в) магнітно-резонансної томографії та однофотонноемісійної комп'ютерної томографії; г) електроенцефалографії та реоенцефалографії. При цьому на стадії досудового розслідування та судового розгляду отримання подібної інформації вочевидь неможливе з огляду на відсутність відповідних правових механізмів провадження відповідної діяльності. Проте розроблення останніх також видається недоцільним з огляду на презумпційну невинність фігуранта кримінального провадження до винесення обвинувального вироку та невідповідність принципу економії ресурсів в організації системи протидії злочинності. В той же час, у разі прибуття засудженого до кримінально-виконавчих установ закритого типу для відбування покарання у виді позбавлення волі

є всі логічні та правові підстави для такого дослідження, яке, однак, має бути не суцільним, а вибіркоvim, оснований на даних первинного медичного опитування;

– стан психічного здоров'я, зокрема про наявність чи відсутність психічних захворювань, розладів психічної діяльності, недомства, парафілії, раптофілії, інших аномалій психіки, що можуть перешкоджати сприятливому перебігу адаптації як до режимних, так і до колективних умов життєдіяльності;

– психологічний стан та інші психологічні характеристики: рівень та джерела тривожності; рівень та джерела агресивності; депресивність, фрустрацію, деривацію; конформність; наявність акцентуацій характеру; ступінь емоційності; характеристику вольових якостей – наполегливість, рішучість, організованість, здатність підкорювати собі інших чи підкорюватись впливові інших; рівень інтелекту; ступінь пасонарності; наявність психологічних залежностей (патологічний потяг до азартних ігор, залежність від віртуального середовища, мережевого спілкування);

– власну моральну оцінку злочину, за вчинення якого він засуджений: визнання чи невизнання вини, схвальну оцінку чи каяття, готовність до подібної поведінки чи принципове заперечення її у майбутньому, або ж припущення можливості рецидиву і за яких саме умов тощо;

– членів сім'ї: їх соціально-демографічні, за можливості – морально-психологічні, кримінологічні характеристики, зокрема працевлаштованість, залучення до навчання, наявність гострих невіршених конфліктів різної природи тощо;

– базові світоглядні установки, що стосуються ставлення до праці, сім'ї, держави, влади (в тому числі й правоохоронних органів), прав і свобод громадян, співчуття до страждань інших осіб, релігійних поглядів тощо. Вони виявляються під час особистої бесіди, аналізу біографії, життєвого шляху в найширшому його розумінні;

– досвід злочинної діяльності, наявний кримінально-субкультурний статус, зв'язки із засудженими, які вже відбувають покарання в конкретній колонії. Ця інформація є вельми важливою для визначення ступеня криміногенної враженості особистості та, відповідно, характеру й інтенсивності необхідних заходів індивідуально-виховного впливу, а також імовірних оперативних-розшукових, організаційно-управлінських заходів.

Безперечно, слід враховувати і вид злочину, за який відбулося засудження, мотиви його вчинення, а також місце, спосіб, знаряддя, характер самого діяння (наприклад кількість ударів, їх локалізація тощо), відомості про жертву (якщо така є), а саме про характер її поведінки, докримінальні стосунки із засудженим, наявність провокуючої, легковажно-довірливої, статусної та іншої віктимності. Остання інформація може надати додаткове уявлення про типи

соціальних подразників, які викликають найбільш інтенсивні психічні реакції засудженого, що треба враховувати, зокрема, для визначення сектора, місця його проживання, роботи й навчання, індивідуальних психокорекційних підходів.

Маючи в розпорядженні наведену вище систему кримінологічно значущих відомостей про особистість засудженого, видається можливим розроблення індивідуальної програми соціально-виховної роботи. Ця програма є основаним на індивідуальному прогнозі адаптації засудженого до умов позбавлення волі документом, що відображає комплекс планованих психологічно, кримінологічно й тактично обґрунтованих заходів впливу на особистість та найближче прогнозоване соціальне оточення з метою забезпечення особистої безпеки засудженого, блокування або послаблення впливу стресогенних факторів режиму ізоляції, а також норм, звичаїв, традицій, цінностей кримінальної субкультури, професійної злочинності. Таким чином, кримінологічне дослідження особистості засудженого на дільницях карантину, діагностики та розподілу хоча і має важливе, однак все-таки підготовче значення для реалізації основного комплексу антипрizonізаційних заходів. Квінтесенцією останніх є, по-перше, соціально-виховна та, по-друге, психокорекційна робота із засудженим.

Соціально-виховна робота в установах виконання покарань у ст. 123 КВК України визначається як цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення й ресоціалізації засуджених [3, с. 85]. Цілком очевидно, що діяльність з досягнення зазначених цілей у відриві від антипрizonізаційної діяльності апоріє є неефективною. У зв'язку з цим соціально-виховна робота в колоніях обов'язково має включати заходи протидії кримінальній професіоналізації засуджених, перейняття ними елементів кримінальної субкультури, поглиблення антисуспільної спрямованості. В той же час ці заходи реалізуються через низку традиційних методів, серед яких методи організації дотримання режиму, залучення до праці, навчання, а також переконання, захист і примус. Їх зміст і процес в цілому є відомими та достатньо розробленими в науці кримінології й кримінально-виконавчого права. Проте вважаємо за доцільне внести певні доповнення з урахуванням специфічних потреб запобігання та/або припинення прizonізації.

Переконання як метод запобігання прizonізації полягає в інформаційно-психологічному, емоційному впливі на особу із застосуванням широкого спектра логічних операцій з демонстрацією вигод і втрат від сприйняття кримінально-субкультурних світоглядних і статусних позицій, апелюванні до загальнолюдських цінностей, властивих для сприйняття особистістю засудженого в процесі його первинної соціалізації (тієї чи іншої релігії, соціально

корисної світської ідеології, фамілістичних цінностей тощо). Переконавання також охоплює й правову пропаганду – цілеспрямовану комунікативну індивідуалізовану діяльність, спрямовану на формування в особистості засудженого базових юридичних знань, поважного ставлення до прав і свобод громадян, майбутніх поколінь, верховенства державної влади на етичному підґрунті, що ґрунтує принципи соціальної справедливості, взаємної відповідальності, взаємодопомоги та здатності до самопожертви заради суспільного блага. І в цьому сенсі ізоляція засудженого від суспільства є необхідним етапом на шляху до повноцінного конструктивного розкриття потенціалу особистості в соціумі. Реалізація ж конкретних дій, які становлять зміст переконання, може здійснюватись із використанням рекомендацій юридичної психології, криміналістичної, кримінологічної та оперативно-розшукової тактики.

Добре себе зарекомендували в аспекті запобігання та припинення призонізації залучення засуджених до засвоєння основ релігій, сприяння в процесах релігійної самоідентифікації. І це є закономірним, адже світоглядний пріоритет в управлінні на будь-якому рівні є базовим і таким, що має найбільш потужний вплив на об'єкт адміністрування. Світоглядні (ідеологічні) інструменти є набагато ефективнішими за фізичні, економічні стимули в процесі конструювання поведінки особи, підкріпленої міцними методологічними компонентами на рівні раціонального розуміння та/або чуттєвої переконаності, віри. Як слушно з цього приводу зазначає архієпископ Львівський і Галицький Августин, духовно-моральний вплив релігії на людину великий, а в умовах ізоляції місць позбавлення волі набуває ще більшого значення через цілий ряд обставин. І насамперед завдяки психотерапевтичній, компенсаторній функції релігії: її здатності утішити, зм'якшити стресовий стан, виступати моральним стимулятором каяття. Не випадковим є поняття «пенітенціарна установа» (від латинського *penitencia* – покаєння) [4].

Не менш важливими є також і методи захисту особи від негативного впливу мікросоціального середовища з числа окремих категорій засуджених. При цьому головним завданням суб'єкта запобігання є формування кола носіїв негативного впливу на конкретну особу – неформальних лідерів, авторитетів за нормами та стандартами кримінальної субкультури. Сам же захист формується не лише від ідеологічного впливу, який, зокрема, супроводжується стигматизацією, а й від різних форм насильства. За необхідності доцільним є вчасне ініціювання процедури переведення засудженого до іншого сектора або ж взагалі до іншої установи виконання покарань.

У тому випадку, коли актам насильства запобігти не вдалося, одним із першочергових завдань є організація оперативного юридичного реагування на виявлений факт з метою розкриття злочину та притягнення винних до передбаченої законом відповідальності. Крім того, обов'язково вирішується питання про надання комплексної психолого-психіатричної та/або медичної допомоги потерпілому.

Не можна оминати увагою і такий невід'ємний метод виправлення та ресоціалізації, як примус, який, зокрема, виражається в системі дисциплінарних стягнень. Однак, незважаючи на його невід'ємність і природність для середовища засуджених, контроль за дотриманням законності й дисципліни, ця група інструментів впливу на особистість є малоефективною в розрізі досягнення цілей запобігання та припинення призонізації. Специфікою примусу є неприйнятність силових, репресивних методів, застосування яких здатне призвести до зворотного результату – консервації набутих негативних особистісних якостей, загострення, укорінення їх у структурі диспозицій, установок на фоні невизнання соціально справедливої основи заходів стягнення. Отож примус не може вважатися основним методом запобігання та припинення призонізації.

На противагу незначній дієвості примусової стимуляції правомирної поведінки, а головне – соціально конструктивного світогляду засудженого, достатньо дієвим (принаймні потенційно) є психологічний його супровід.

Водночас вивчення практики діяльності служб соціально-психологічної роботи у низці виправних колоній мінімального та середнього рівнів безпеки засвідчує про наявність значної кількості прогалин у їх роботі та недосконалість застосовуваних методик, що дозволяє запропонувати впровадити у діяльність вказаних підрозділів певні елементи психологічної роботи із засудженими, спрямовані на запобігання та припинення призонізації:

1. *Консультавання та психотерапія пізнавальної здібності.* Дана психологічна технологія спрямована більшою мірою на осіб, які мають низький рівень інтелекту, нерозвинені потреби в пізнанні, знижені схильності до навчання. Її застосування здатне з достатньою ефективністю забезпечити залучення засудженого до праці, освіти, організацій самодіяльності.

2. *Методика конструктивістської (нарративної) терапії.* Ця методика, розроблена австралійськими психотерапевтами М. Уайтом та Д. Епстоном, ґрунтується на ідеї, що життя та відносини людей у принципі конструюються ними самими (через особистий досвід, емоції) та оточуючими їх людьми. На підставі цього розроблені вказаними вченими способи психологічного впливу на особистість дозволяють вирішити на індивідуальному рівні проблеми, пов'язані із: а) впливом негативного минулого досвіду на власну оцінку засудженим самого себе, свого статусу; б) психологічним відчуженням; в) домінуванням зовнішніх обставин над особистістю; г) активізацією соціально корисної діяльності, спрямованої на зміну власної негативної соціальної ролі, її свідоме заперечення. Таким чином, дана методика містить значний антипризонізаційний потенціал, адже дозволяє позбутися наявної стигми засудженого як у кримінальному середовищі, так і в суспільному загалі, поіншому зорієнтуватися у наявних перспективах щодо самореалізації у соціально корисному вимірі.

3. *Когнітивні стратегії терапії поведінки*, які ґрунтуються на зміні поведінкових стереотипів засудженого через зміни базових компонентів у підструктурі його установок, диспозицій. Когнітивно-поведінкова терапія розглядає психологічні проблеми як наслідок некоректної переробки інформації, що надходить у мозок. У результаті людина робить помилкові висновки й неефективно керує своєю поведінкою. В основу цієї терапії покладена корекція помилок висновків, що дозволяє змінити ставлення до проблемних реакцій і виправити поведінкові помилки. Вона може гармонійно поєднуватися з фармакотерапією і будь-яким психотерапевтичним підходом, доповнюючи і збагачуючи його ефективність, дозволяючи досягати стабільних результатів у терапії і консультуванні [5]. Значить, поведінково-когнітивна терапія відкриває додаткові можливості сприяння в переоцінці значення минулих подій у житті засудженого, усвідомлення дійсного свого становища та окреслення соціально прийнятних перспектив подальшої ресоціалізації та реадаптації.

Для поступової профілактики рецидивів у цілому властивий набір стратегій, тактик й окремих заходів, що реалізуються в діяльності спеціальних суб'єктів, які забезпечують соціальну адаптацію засудженого після звільнення з місць позбавлення волі, його соціальний патронаж та які є в цілому дослідженими у науці, представлені у працях О. І. Васильєва, О. Д. Глоточкина О. М. Джужи, В. Ф. Пирожкова, В. М. Трубникова, Ю. В. Солопанова, А. Х. Степанюка, І. В. Шмарова та інших. У той же час, з огляду на наявність широкого позитивного зарубіжного досвіду діяльності служби пробації, для цього напрямку наукового пошуку відкриваються нові горизонти, які, втім, мають бути досягнені в межах окремого дослідження, що і буде метою подальших наукових розвідок.

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що індивідуальні заходи запобігання та припинення рецидивів характеризуються розгалуженим системним характером, підпорядкованістю єдиній антирецидивній стратегії за одночасної неповторності, в певному значенні унікальності конкретного набору тактик, методів впливу на засудженого.

Список використаних джерел: 1. Бандурка О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х. : НікаНова, 2012. – 318 с. 2. Аванесов Г. А. Криминология : учеб. пособие / Г. А. Аванесов. – М. : Изд-во ЦККП Армении, 1984. – 498 с. 3. Богатирьев І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник / І. Г. Богатирьев. – К. : Правова єдність, 2008. – 352 с. 4. Про соціальну роботу із засудженими [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-1360.html>. 5. Карачевський А. Б. Когнітивно-поведінкова терапія хворих на алкоголізм та наркоманію / А. Б. Карачевський // Вестник ассоциации психиатров Украины. – 2012. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mif-ua.com/archive/article/30989>.

Надійшла до редколегії 01.11.2013

Перепелица Д. И. Индивидуальные меры предупреждения призонизации

Рассмотрены проблемы индивидуальной профилактики призонизации. Обосновано, что индивидуально-воспитательную работу целесообразно разворачивать на основе всестороннего изучения личности осуждённого, которое должно включать социально-демографическую, морально-психологическую, медицинскую, криминологическую информацию о нём. Предложено к применению в процессе психокоррекционной работы методики психотерапии познавательных способностей, конструктивистской терапии и когнитивных стратегий влияния на поведение осуждённых.

Ключевые слова: призонизация, предупреждение, индивидуально-воспитательная работа, психокоррекция, осуждённый.

Perepelitsa D. I. Individual measures preventing prisoning

The article is devoted to the problems of individual prisoning prevention. It is proved that the leading areas in the system of the latter should be individual and educational and psychological and correction work with convicted persons sentenced to imprisonment. Individual and educational work must be deployed on the basis of a comprehensive study of the convict's personality and it should include information about gender, age, education, marital status, convict's labor record, the state of physical health, functioning of autonomic, somatic, sympathetic and parasympathetic nervous system, the presence of cerebrovascular pathology, mental health, in particular the presence or absence of mental illness, disorders of mental activity, dementia, sexual deviation, need to be raped, other mental abnormalities that can interfere with a favorable course of adaptation to both operational and collective living conditions, psychological state and other psychological characteristics: the level and sources of anxiety, the level and sources of aggression; depression, frustration, derivation, conformity, accentuation of character, emotionality, volitional qualities; addiction; own moral judgment about committed offense the convict is sentenced for, family members, basic outlook installations; criminal record, existing criminal and subcultural status, relations with prisoners who are serving a sentence in a particular colony. Attention is also paid to the need to incorporate information about the type of offenses for which the conviction occurred, the motives of its commission, the location, method, tools, the character of the act, information about the victim, the character of its behavior, before criminal relations with a convict, the presence of provoke lightly-trusting, status and other victimization. It is proved that in addition to individual and educational work, an important meaning has psychological, psychological and correctional support. Method of psychotherapy of cognitive abilities, constructivist therapy and cognitive strategies of the influence on convicts' behavior is offered to implement in the process of the last.

Keywords: prisoning, prevention, individual and educational work, psychological correction, convict.

